

olan köçəri xalqların adları əks olunmuşdur, bunlar sıra ilə airyana, tura, daha, sairima və kainadır. Avestanın təqdim etdiyi bu etnonimlər bəzi iranşünasların iddia etdikimi iranlı ariləri deyil, bu ərazidə yaşayan və iranlı olmayan Orta Asiyanın Şimal-Şərqi regionunda məskunlaşmış və əcdadların ruhuna etiqad edən tayfaların və əyalətlərin siyahısıdır. Beləliklə, Farvardin yaştda bəhs olunan və Turanın qədim boylarını təşkil edən

Ələsgər Siyablı

(əvvəli ötən sayımızda)

Alman tarixçisi A.Gutşmid yazır ki, Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Orta Asiyada Yak-sart çayı İranın hakimiyyəti altında olan ərazilərlə orda məskunlaşmış saklar arasında sərhəddi təşkil edirdi. Bu saklar tarixdə ilk rast gəlinən türk xalqını təşkil edirdilər. Sakların krallarının qardaşının adı Kartasis idi, bu ad türkçə qardaş deməkdir. İrənlilər Okus çayı vadilərindəki çöllərdə yaşayan və onların irsi düşmənləri olan bu turanlı saklardan çox qorxurdular. (Alfred Gutschmid. 1888, Səh. 2)

Turanlı Saklar qədim mənbələrdə Türk adının qədim deyilish forması olan Turşa, Turska, Turukka kimi bir birinə bənzəyən adlarla qeyd olunmuşlar. Turshalar e.q. II minilliyin ikinci yarısında Misirə hücum edən və qədim müəlliflərin "dəniz tayfaları" adlandırdıqları tayfalardan biridir. Tursha adı iki tərkibdən ibarətdir, Tur-sha. Tur türklərin ənənəvi eponimi, "sha" isə sak kəlməsinin qarşılığı, daha doğrusu, Tursak adının dəyişik formasıdır. Avesta Hindistanın sanskrit dilinə çevrildiyi zaman Tur adının qarşılığı kimi Turuşka adından istifadə olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, hindlilər Sakları Tursak adlandırmışlar. (Adile Ayda, 1987, Səh. 156-157)

Romalılar Etruskları Turska, Misirlilər isə turanlı dəniz xalqını Turşa adlandırdılar ki, bu adlar da Tursak adının təhrif olunmuş şəkli. Turlar və saklar eyni xalqa verilən müxtəlif adlardır və bəzən bu iki adı birləşdirib Tursak şəklində ifadə edirdilər.

Turlar Əfrasiyabın hökmdar olduğu Turan dövlətinin aparıcı etnik ünsürünü təşkil edirdilər və hakimiyyət sülaləsi onlardan təşkil olduğundan dövlət onların adı ilə Turan dövləti adlanırdı. Türk tarixində dövlətin hakimiyyət sülaləsini təşkil edən boyun adı ilə adlanmasını əks etdirən çoxlu misallar mövcuddur. Kəngər dövləti, Bulqar dövləti, Xəzər dövləti, Eftalilər dövləti, Hun dövləti, Türkeşlər dövləti, Karluq dövləti və s.

Avestada köçəri xalqların ərazisi olan Aryanamvayca Turan ərazisini təşkil edirdi və onunla Aryaşayana (Arilər ölkəsi) arasındakı sərhəd farsların Datya adlandırdıqları Amudərya çayı idi. Turan ölkəsinin adı Avestada çox zaman Aryanam-vayca şəklində ifadə olunurdu və bu ərazi arilərə aid deyildi. Aryanam-vayca, yəni Turan ərazisində ən böyük tayfa birliyi turlardan ibarət idi. Turların mərkəzi Kanxa-

Dünya tarixinin Turan dövrü

Kanlı adlanırdı və Əfrasiyab turların hakimiyyət sülaləsinə mənsub idi. Saklar və dahalar turlarla birlikdə Turan ölkəsinin başlıca tayfa birliklərini təşkil edirdilər. (Vaynberq, 1999, Səh. 206)

Avestada Turan dövləti tərkibindəki türk boylarının adları də-

yişikliklərə məruz qalmış, iranlaşdırılaraq təhrif olunmuş və ari tayfaları kimi təqdim olunmuşdur.

Avestada insanların dini və ya kult ittifaqını ifadə etmək üçün "aryaman" terminindən istifadə edilir, lakin butermin təkce ariləri deyil, ümumiyyətlə, insanların tayfa birliyini ifadə edir ki, bu ari olmayanlara da şamil edilirdi.

"Farvardin yaştda Orta Asiya və Qazaxıstanda məskun

rək bir-biri ilə qonşuluqda yaşayan bu tayfaları nəzərdən keçirək:

1. **Airyana-Ariaklar e.ə. I minilliyin ikinci yarısından eramızın I minilliyinə qədər sabit şəkildə Sirdəryanın deltasında həyat sürmüşlər. Ptolomey onları e.ə. I əsrdə hələ də Sirdəryanın aşağı axarında yaşayan köçəri tayfa kimi təqdim edir.**

Ptolomey və Strabonun yazdıqlarına görə Oks çayının qarşı tərəfində və Yaksart çayının sol

sahilində Ariaka ölkəsində "ariaka" tayfası yaşayırdı ki, bu sözün türkçə mənası "çay arxasında olan" deməkdir. Bu sözü ari tayfasının adı ilə əlaqələndirənlərin iddialarına rəğmən, sözün mənasından da görüldüyü kimi ariaklar türk tayfaları idilər. Bu gün də Amudəryanın sol sahilində yaşayan Xarəzm vilayətinin özbəkləri sağ sahilində yaşayan özbəkləri ariyaklar və ya ariakdakilər, yəni "çay arxasında olanlar" adlandırırlar. Yunanca T-ransaksoniya və ərəbcə Mavə-rənnəhr adları da bu sözdən yaranaraq mənalari eynilə çay arxasında olan deməkdir. (Strabon Qeoqrafiə, Kniqa XI,)

"Ariaka" türkcənin arqa-yaq sözündən olub qarşı tərəf, arxa

sərhədlərinə köç etmişlər. Yerde qalan hissəsi isə digər sak tayfalarına qarışmışlar.

Mifalogiyanın görkəmli tədqiqatçısı Mirçi Eliade Ruminiya Daki tayfaları haqqında bəhs edərkən onları sakların bir qolu olan daha tayfaları ilə əlaqələndirərək yazır: "Qədim zamanlardan dahalar (daklar) özlərini "qurd" və ya qurda bənzər adlandırdılar. Strabon da Xəzər arxası sakların "dai" adlandırdı. Onların etnik adları böyük ehtimalla iran dilindəki "daha" qurd sözündəndir. Qurd isə ən qədim zamanlardan türklərin totemi, ulu əcdadı və onlara yol göstərən olmuşdur.

3. **Turların məskunlaşdığı ərazilər Sirdəryanın orta axarından başlayaraq şərqi doğru dağlıq ərazilərdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazilər turların oturaq və yarım köçəri məskənləridir. Aşkar edilən arxeoloji abidələr və üzərlərində bişli balbalların qurulduğu kurqanların yayılma arealını nəzərə alsaq,**

turların mövsimi otlaqlarının Mərkəzi Qazaxıstana qədər geniş bir sahəni əhatə etdiyini görürük.

4. Sayrimlər-Markvart və bir çox tədqiqatçılar sayrimləri sarmatlarla eyniləşdirirlər. Lakin bu mübahisəli məsələdir. Bu etnonimi iran dillərinə əsasən izah etməyə cəhd göstərən V.İ. Abayev onu "sairiama" və "arya-raman" şəklində şərh edərək iran dillərində guya "arilərə sülh gətirən" mənasında olduğunu iddia edir. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə e.q. II əsrin əvvəllərində qədr yuxarıda qeyd etdiyimiz bu tayfaların yaşadığı regionun qonşuluğunda Yeddisu və Tyanşan ərazisində tədqiqatçıların sak kimi qəbul etdikləri "say" adlı tayfa yaşamışdır. E.q. bu sak Sayramlar usunlar tərəfindən sıxışdırılaraq öz ərazilərindən çıxarılmışdır. Sayrimlərin Avestaya əsasən yaşamış olduğu ərazidə indi də Sirdərya vadisində Sayram şəhəri, Yeddisu vadisindəki İli çayı mənbəyində Sayram gölü mövcuddur. Bu hər iki toponim "say" türk tayfasının tarixən yaşamış olduğu ərazidir. Say boyu sakların tayfa birliyini-nəsas tərkib hissələrindən birini təşkil etməklə sonradan Sak tayfa birliyinin tərkibində Qara dənizin quzeyində məskunlaşmışdılar. (Vaynberq. 1999, Səh. 208)

5. **Saylar Çin salnamələrində saklara verilən addır. M. Kaşğari Sayram sözünün türkçə dayaz çay mənasında olduğunu yazır. Yəni digər türk boyları kimi Say boyunun məskunlaşdığı ərazi çay sahillərini təşkil edirdi. Çin tarixi ədəbiyyatında say (çu, su) tayfaları haqqında məlumatlar mövcuddur. Tədqiqatçılar bunu çinlilərin saklara verdiyi ad kimi qəbul edirlər və "sai"nin sak sözündən törəyərək onun ilk hecasını təşkil etdiyini yazırlar.**

6. **Kaina fikrimizə görə çin mənbələrində kanqyu adlanan-kanqar/kəngər boy adının Avestada təhrif olunmuş şəkli.**

(ardı gələn sayımızda)